

18. Volodymyr Kulyk. Language and Identity in post-Soviet Ukraine: Transformation of an Unbroken Bond // Australian and New Zealand Journal of European Studies. – 2013. – Vol.5. – No.2. – P.14–23.

19. Volodymyr Kulyk. Evolucija movnyh ujaven' i nastanov ukrai'ns'kyh gromadjan za ostannje desjatylyttja // Naukovi zapysky IPIEND. – 2015. – №4. – S.159–173.

20. Orest Drul'. Pejzazh pislja antyrosijs'koi' revoljucii' // Zbruch. – 2016. – 10 travnja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zbruc.eu/node/51279>

21. Dynamika ideologichnyh markeriv // Sociologichna grupa «Rejtyng». – 2013. – 16 zhovtnja.

22. Dynamika jevroatlantychnyh nastroviv gromadjan // Sociologichna grupa «Rejtyng». – 2015. – Cherven'.

23. Dynamika ideologichnyh markeriv // Sociologichna grupa «Rejtyng». – 2010. – Veresen'.

24. Za dva roky kil'kist' pryhyl'nykiv nezalezhnosti Ukrai'ny zrosla v pivtora razy // Dzerkalo tyzhnja. – 2013. – 17 serpnja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dt.ua/UKRAINE/za-dva-roki-kilkist-prihilkiv-nezalezhnosti-ukrayini-zrosla-v-pivtora-razy-126919.html>

25. Nostal'gija za SRSR ta stavlennja do okremyh postatej // Rejtyng. – 2014. – Traven'.

26. The Ukrainian People on the Current Crisis // Kiev International Institute of Sociology. – 2015. – 9 March.

27. Dynamika patriotichnyh nastroviv // Sociologichna grupa «Rejtyng». – 2014. – Serpen' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dynamika_patrioticheskikh_nastroeni.html

Panciuc M. I., doctor of historical sciences, professor, head of the National Minorities Department, Institute of Political and Ethnic Studies Kuras National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), ipiend@ukr.net

The national identity of inhabitants of Galicia

The author's view of the ambivalence of the Ukrainian national identity, especially national identity Galicians on a national context.

Keywords: identity, Galicia, regional characteristics, priorities.

* * *

УДК 321

Котигоренко В. О., доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), ipiend@ukr.net

Мандебура О. С., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), mandebura-ol@ukr.net

Громадянське суспільство України: ПОТЕНЦІАЛ ВОЛОНТЕРСТВА

Досліджено причини, чинники та особливості прискореного розвитку громадянського суспільства України в його волонтерських виявах від кінця 2013 – початку 2014 рр. За результатами аналізу волонтерських практик виокремлено новітні види і напрями масової громадянської активності в секторі забезпечення потреб захисників суверенітету і цілісності держави, а також цивільних осіб, постраждалих від збройного протистояння, спричиненого агресією Росії та діями проросійських сепаратистів Донбасі: військовий; високотехнологічний; медичний та реабілітаційний; ремонтний; продовольчого забезпечення; пошуку зниклих безвісти та організації обміну полонених; візнаходження та поховання тіл загиблих; організація вшанування пам'яті захисників України; допомога переселенцям (внутрішньо переміщеним особам); гуманітарна допомога цивільному населенню в зоні антитерористичної операції; правозахисна діяльність; громадський контроль за роботою державних структур та співпраця з ними; участь у розробленні програм електронного урядування; інформаційні та креативні активності; створення кіно- та телепродукції; антикорупційні ініціативи. Обґрунтовано висновки про необхідність удосконалення правових засад функціонування громадянського сектора та змін в організації роботи влади, щоб громадяни отримали реальні інституційні важелі впливу на формування кадрової, бюджетної, нормативно-

правової та іншої державної політики на центральному, регіональних і місцевих рівнях, могли реально контролювати реалізацію цієї політики.

Ключові слова: волонтерський рух, громадянське суспільство, громадянські ініціативи, Україна.

Масові протестні акції зими 2013–2014 років, Революція Гідності, безпрецедентна самообілізація людей на захист свого громадянського достоїнства, державного суверенітету та територіальної цілісності України кардинально змінили відносини громадянського суспільства і держави та уявлення про ці відносини. До того в офіційному й широкому суспільному дискурсі переважала державно-патерналістська риторика, відповідно до якої розвиток громадянського суспільства узалягнювався з рівнем його підтримки з боку держави. Свідчень такого узалягнення вистачало.

При Президентіві України традиційно утворювалися громадські ради з різних суспільно значущих питань. До їх складу, окрім посадовців, включали «за згодою» представників громадських організацій, експертів, науковців та інших. Подібні ради організувалися при Урядові, окремих міністерствах, управлінських структурах Автономної республіки Крим, обласних і районних державних адміністраціях. Регулювання окремих складових державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства забезпечувалося ухваленням законів України, президентських указів і урядових постанов. Серед них закони «Про об'єднання громадян», «Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про організації роботодавців», «Про органи самоорганізації населення», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерську діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про соціальні послуги», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про доступ до публічної інформації», «Про безоплатну правову допомогу», «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», «Про інформацію». Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року було схвалено Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. 3 листопада 2010 року Уряд видав постанову «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою затвердив Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. 2012 року президентським Указом було затверджено Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та створено Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства.

Так формувалися правові регулятори функціонування громадянського суспільства та інфраструктура його взаємодії з державою і, по суті, під контролем держави. Про розвинуте, ініціативне й авторитетне громадянське суспільство тоді йшлося, переважно, на вербальному, а не реальному рівні. Бо з тріади «громадянин – суспільство – держава» випадала його системоутворююча базова складова – «людина–

громадянин» з активною життєвою позицією, готовністю і здатністю до суспільно значущої дії – особистої та колективної. Після двох не надто тривалих періодів піднесення громадянської самосвідомості й активності – на рубежі 1980–1990-х років та у 2004–2005 роках – такий громадянин заявив про себе зимою 2013–2014-го. То був тільки початок.

Люди повстали проти безчинств державного режиму, виявили неочікувану силу самоорганізації для протидії репресіям державної машини на столичному й регіональних майданах, у формуванні загонів самооборони на рівні будинків, вулиць, міських мікрорайонів, районів тощо. Потім – організація добровільних батальйонів і волонтерського руху, матеріально-технічного та іншого забезпечення сил протидії зовнішній агресії і тероризму, допомога особам тимчасово переміщеним з окупованих територій і місцевостей, де відбувалися воєнні дії. Українські волонтери налагодили співпрацю з організаціями та окремими активістами української діаспори на різних континентах, з зарубіжними благодійними фондами. Громадянське суспільство самореалізовувалося в добродійних, антикорупційних, люстраційних і багатьох інших суспільно значущих діях. У тому числі в акціях тиску вже на постмайданівську владу з вимогами проведення реальних реформ в інтересах людей, а не їх імітації. Цей стрімкий злет громадянської ініціативи й самоорганізації починався й розвивався не завдяки підтримці структур держави, а, скоріше, всупереч їм. Нерідко нововиниклі громадянські утворення брали на себе функції окремих державних інституцій, що перебували в стані дезорганізації й неієдності.

Про ці нові для українського суспільства процеси і явища існують тисячі повідомлень, аналітичних текстів і відеоматеріалів у мережі та на ресурсах Інтернет, в засобах масової інформації. Серед перших спроб їх наукового аналізу – підготовлені в Національному інституті стратегічних досліджень аналітичні доповіді: «Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики» та «Розвиток громадянського суспільства в Україні» [1]. Цей текст – ще одна версія осмислення сучасної динаміки вітчизняного громадянського суспільства в його волонтерських виявах.

Новопосталий український волонтерський рух – явище беззаперечно позитивне. І водночас суперечливе й неоднозначне. Серед його негативів – випадки зловживання волонтерським статусом, у тому числі непрозора бухгалтерія, випадки перепродажу та привласнення благодійної допомоги і спроб протизаконного вивезення зброї та боєприпасів з території проведення антитерористичної операції, оприлюднення в матеріалах публічних звітів та на фотографіях місць розташування військових підрозділів, наявної в них зброї та техніки, прізвищ і обличч бійців. Великої шкоди репутації волонтерського руху завдають псевдоволонтерські утворення, організатори яких використовують у власних інтересах добродійність і довірливість людей. Неоднозначне ставлення в суспільстві і до так званого «олігархічного волонтерства» – утворених українськими олігархами благодійних організацій і фондів, до діяльності яких висловлюються підозри й звинувачення стосовно їх політичної заангажованості, чистоти джерел фінансування, способів розпорядження ресурсами та ін.

Однак, попри названі та інші негативи, в суспільстві зберігається високий рівень довіри до волонтерського руху і готовності брати в ньому участь. На запитання, як Ви оцінюєте (за п'ятибальною шкалою) ефективність роботи певних структур у протидії загрозам національній безпеці, найвищу оцінку – 3,98 – респонденти поставили саме волонтерським організаціям. Діяльність добровільних батальйонів була оцінена в 3,69 бала, Національної гвардії – 3,36, Збройних сил – 3,25, Держприкордонслужби – 3,00, СБУ – 2,68. 27,5% відсотків українських громадян готові захищати країну і підтримувати армію участю у волонтерському русі. Таке ставлення до ролі волонтерства як однієї з провідних активностей сучасного громадянського суспільства України показало опитування 2008 респондентів, проведене соціологічною службою Центру Разумкова 6–12 листопада 2015 року в усіх регіонах держави, крім окупованого Криму та підконтрольних проросійським бойовикам місцевостей Донецької і Луганської областей, з теоретичною похибкою вибірки не вище 2,3% [2]. У грудні 2015 р. волонтерам довіряло більше половини українців [3]. У лютому 2016 р. соціологічне дослідження, проведене Інститутом Горшеніна, показало 71,3% довіри населення до волонтерів [4]. Травневе дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова виокремило цікавий нюанс: щодо рушіїв реформ українці найбільше покладаються на президента (28%), уряд (25%), населення (22%), країни Заходу (22%), громадські організації та волонтерів (19%) [5]. Коментуючи дані масових опитувань громадян, відомий український соціолог Є. Головаха акцентує, що волонтерство – «такий соціальний інститут, до якого найбільше довіри серед усіх інших» [6].

Упродовж 2014–2015 років феномен волонтерства створив довкола себе масштабне символічне поле, в межах якого не тільки власне волонтерські, а й інші громадські практики в різних сферах життєдіяльності суспільства стали асоціюватися з цим рухом. Ці практики швидко й органічно увійшли в українське повсякдення і викликали серйозні суспільні зміни в сприйнятті суспільством громадянських ініціатив. Їх масштаб і багатовекторність стали прямим свідченням і водночас наслідком системних змін в суспільстві. Публічністю своєї діяльності, веденням постійного діалогу з громадою, ефективністю своєї роботи волонтери та інші громадські активісти закріплюють у масовій свідомості цінності відповідальності, важливості особистої участі в суспільних змінах.

Події на столичному Майдані зимою 2013–2014 рр. дали поштовх формуванню суспільного руху «небайдужих громадян», метою активності яких, окрім особистої участі в масових акціях протесту, стала безпосередня різнобічна підтримка протестувальників найнеобхіднішим і найпотрібнішим – їжею, водою, ліками, засобами гігієни та індивідуального захисту, теплими речами, грошима тощо. Використовуючи комунікаційний потенціал соціальних мереж і «отового» зв'язку кияни швидко організували мобільні команди підтримки. І вже скоро словосполучення «небайдужі громадяни» набуло широкого поширення та символічного значення й змісту.

Періодичні загострення ситуації, загальна атмосфера всепроникної напруженості і тривожності посилювали потребу в згуртованості, логічно вивівши її на граничний рівень – рівень існування й виживання спочатку Майдану, а відтак – і всієї країни. Зв'язки, які швидко встановлювалися і напрацьовувалися в перші тижні-місяці кризи, розвинулися тривалу організовану співпрацю. Головною спонукою цього стали події в Автономній республіці Крим та на Донбасі, що виявили низьку дієздатність українського війська, силових та всіх інших інституцій держави.

Уявлення про особливості становлення нових форм громадянської активності можна скласти за розповідями відомих активістів. Серед них – засновниця Фонду Оперативної Національної Допомоги (Ф.О.Н.Д) Діана Макарова. Днем утворення Ф.О.Н.Д. вона називає «кривавий День Соборності» на вул. Грушевського в Києві, коли з'явилися перші загиблі, хоча є чимало відомостей, що Діана разом з близькими та друзями надавала допомогу сотням самооборони Майдану з перших днів Євромайдану [7].

На ті само висоти ще однієї організації волонтерської організації «Крылья Феникса» вказує її засновник Юрій Бірюков. Він згадував, що, вирішивши допомагати українській армії після Євромайдану, «просто переключився з одного завдання на інше» [8]. Діяльність організації швидко здобула довіру людей. Вже до 28 квітня 2014 р. організація збрала понад 2 млн. гривень для реалізації своїх проєктів [9]. Станом на 7 жовтня 2015 р. оприлюднена на сайті організації сума внесків вже сягнула шестидесяти мільйонів гривень [10]. 13 серпня 2014 року указом Президента України Ю.Бірюков був призначений радником Президента України [11]. Це призначення, попри всю неоднозначність його сприйняття суспільством і, зокрема, волонтерською спільнотою, засвідчило готовність до співпраці громадянського активу з вищою державною владою.

Ще один відомий волонтер – харківський активіст Роман Донік також пов'язує становлення і розвиток громадянських ініціатив із зимовими протестами 2013–2014 років: «Практически все, кто сейчас волонтерят, – это люди активные на Майдане или около Майдана. Я четко понимаю, что сегодняшняя война – это продолжение революции. То, что происходит сейчас – это то же, что было на Майдане: та же борьба за независимость» [12].

В своєму пості від 5 липня 2015 р. в соціальній мережі Фейсбук Р.Донік представив «фейсбучний» спільноті отриману ним грамоту–подяку від влади і так описав зміни в поведінці знайомих йому «небайдужих харків'ян» після так званого кримського референдуму: «Это подяка за весну прошлого года. Она по большому счету ко мне не имеет практически никакого отношения. Тогда не было ни волонтерской, ни тем более группы. Были только Харьковчане, которые не хотели больше видеть над ОДА триколор. Все мы с трудом понимали, что происходит сейчас и совсем не понимали, что будет завтра. «Ягуар» это наши первенцы, это первые подшефные на востоке после крымского перешейка. Они спали на картонках и ходили в дырявых берцах, в которых отстояли майдан. Я никогда не забуду слова «Ромчик, не переживай, мы ж спецназ, мы ж

не сдадимся». И мы не переживали. Мы просто тогда делали то, что должны были делать.

Спасибо всем Небайдужим Харків'янам» [13].

Подальший розвиток громадського руху підтримки армії стимулювали події в АР Крим та проведення на Сході України антитерористичної операції. 18 березня 2014 року на харківському сайті «glavnoe.ua» з'являється публікація під назвою «Как жители Харькова помогают украинским военным» [14]. В ній, зокрема, зазначалося: «Харьковчане активно помогают военнослужащим, которые уже третью неделю пребывают в полной боевой готовности и не выходят за пределы воинских частей. На днях в соцсетях стартовала акция по сбору аккумуляторов, шин и дизтоплива..., которая, по словам организаторов, поможет укрепить украинскую армию». «У нас есть знакомые в воинских частях области, которые рассказали, что необходимо и в каком количестве. Уже откликнулось много людей. То, что закупят, мы отвезем военнослужащим, которые примут эти вещи на баланс части. А для отчета сделаем фотографии», – обещает активистка Татьяна Бедняк.

За тиждень–два до того забили на сполох дружини харківських солдат та офіцерів, які потерпали від нестачі продуктів харчування: «Как рассказала «Сегодня» жена офицера воинской части, которая находится за пос. Рогань, в конце прошлой недели военнослужащие были вынуждены ограничиваться лишь завтраком и обедом, ведь запасы продовольствия были практически на исходе... Харьковчане отреагировали мгновенно: уже на следующий день в часть привезли пять мешков картошки, десятки упаковок с крупами, сто банок тушенки, ящик мыла и несколько раций. «На тысячу гривен я купил гречки и консервов – получилось около 300 килограммов. Военнослужащие сказали, что им этого хватит на неделю», – рассказывает бизнесмен Олег Котляр. Не остались равнодушными и супруги харьковских милиционеров. «Я с маленьким ребенком и моя подруга, которая находится в положении, заполнили автомобиль мясом, макаронами, упаковками чая, печенья, бутылками подсолнечного масла и поехали в часть. Военные стояли, потупив взгляд от того, что вынуждены просить. Но мы понимаем, что ребята – заложники ситуации», – рассказывает Яна Кайдалова» [14]. Загалом же впродовж нетривалого часу харків'янам тоді вдалося зібрати близько 200 тис. грн. Серед найзапитаніших потреб кінця лютого – початку березня 2014 року для харківських військових, окрім харчування та одягу, були акумулятори, колеса, шини, радіостанції для патрулів, дизельне паливо та бензин.

Але сама допомога харків'ян армії почалася завдовго до публікації згаданої статті. Так, 17 березня 2014 року активісти «розбиралися» на популярному в місті «Харьков-форуме», чому закрили «вчорашню» тему, де були виписані і потреби солдат, і контакти активістів, і вже навіть були представлені звіти про поїздки «до границы». Тема називалася «Реальная помощь военным». А її ключовий заклик на момент підготовки статті був такий: «Давайте защитим наш город вместе!» [15, с. 1]. Так розвивалася ситуація в місті, де на той час агресивно заявило про себе чимало жителів з проросійською орієнтацією.

Навесні 2014 р. взяло почин і одне з найвідоміших українських волонтерських об'єднань – «Народний

тил», у структурі якого в процесі роботи виокремилися спеціалізовані підрозділи: «Медицина Народного тилу», «Колеса Народного тилу», «Крила Народного тилу» та інші. У липні 2015 року одного із засновників–керівників об'єднання Георгія Туку було призначено керівником Луганської обласної військово–цивільної адміністрації.

У травні 2014 р. на забезпечення потреб армії почав працювати волонтерський проект «Повернись живим» (координатор Віталій Дейнега). Його завданням стала допомога підрозділам Збройних Сил України, Нацгвардії, МВС, СБУ, прикордонних військ та добровольчим батальйонам. Через рік, у травні 2015 року, було офіційно засновано «Міжнародний благодійний фонд «Повернись живим» [16], активісти якого розповідали про свою роботу так: «Ми вибираємо військових, які виконують найскладніші завдання і знаходяться в зоні максимального ризику (на даний момент: позиції під Щастям, Станицею Луганською, Артемівськом, Горлівкою, Донецьком, Авдіївкою, Волновахою, Маріуполем), працюємо з тими, кому наші тепловізори врятують життя вже в найближчу ніч». Фонд спеціалізувався на забезпеченні силовиків тепловізорами та приладами нічного бачення, ремонті техніки, обладнанні для реанімобілів та польових шпиталів, на військових освітніх програмах.

Загалом же зимово–весняний 2014 року період становлення й розвитку волонтерства охопив всі регіони України – столицю, західні і центральні області, Схід і Південь країни. До нього долучилися українські патріоти всіх національностей і мовних переваг. Регіональні відмінності волонтерських ініціатив стосувалися хіба що вибору «об'єктів допомоги». Якщо для Ф.О.Н.Д.–у Діани Макарової першими і головними підпічними стали добровольчі батальйони, сформовані з колишніх сотень самооборони Майдану, то для харківських волонтерів – загони спецназу «Ягуар» і «Беркут», ставлення до яких серед частини суспільства стало відверто негативним після розстрілу Небесної сотні на Майдані в Києві. Волонтери Дніпропетровщини щільно співпрацювали з добровольчими підрозділами, сформованими насамперед з жителів Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей, а також з «Правим сектором», до якого найбільше тяжіли жителі Західного регіону. Населення західноукраїнських областей допомагало фронту, збираючи і надсилаючи продукти харчування та іншу допомогу цілими селами і районами. У містах активісти масово утворювали волонтерські осередки. Нерідко з порушенням митних процедур і валютного законодавства вони закуповували й переправляли через кордон та передавали бійцям бронезилети, каски та інші обладунки й військово спорядження. Подібні порушення законодавства в перші місяці збройного протистояння були доволі поширеними. Але без цього оперативне вирішення проблем армійців та бійців Нацгвардії і добровольчих батальйонів було б украй утрудненим або й взагалі неможливим.

Організаційне становлення волонтерського руху продовжилося й активізувалося влітку 2014 р., коли, за словами самих волонтерів, «стало зрозуміло, що війна скоро не закінчиться». Так стала волонтерська група «Добровоз», серед лідерів якої найвідомішим

був автогонщик і авто спортивний журналіст Олексій Мочанов. Девіз групи: «Добро робите ви – ми тільки возимо». На офіційному сайті організації група представляє себе так: «Волонтерская группа «Добровоз» основана летом 2014. Делаем доставки нашим десантникам, разведчикам, гвардейцам, пограничникам, медикам в районы Славянска, Дебальцево, Беловодска. В группе порядка 30 человек. Есть долгосрочное сотрудничество с благотворительными организациями в Европе, Америке, ОАЭ и Новой Зеландии. Чаше всего на блок–постах нас зовут «волонтеры, везущие гуманитарку». Поэтому наш проект – гуманитарный волонтерский проект. С горизонтальной моделью: все рядовые. Каждый на своем месте. Каждый с мечтой о будущей процветающей Украине – стране героев, стране волонтеров, стране силы и правды» [17].

Вже в липні 2014 р. деякі волонтери Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших регіонів активно «запасалися» зимовими теплими речами для бійців, прогнозуючи невідворотність продовження воєнних дій щонайменше до весни 2015 р. Насправді ж проблема забезпечення воїнів теплим одягом і взуттям та іншим не втратила актуальності й під час другої зими воєнної кампанії, про що свідчать звіти волонтерів у соціальних мережах. Фейсбуківські пости одеського волонтера Наталії Пранжі кінця жовтня та листопада–грудня 2015 р. містять дані про кількість отриманих светрів, назви бригад їх майбутніх власників, а також прохання допомоги в придбанні теплих речей. Вирішенням цієї проблеми зимою 2015 – 2016 рр. опікувалися фонди Р. Доніка, Д. Макарової та інші.

Тим часом розвиток волонтерського руху і ріст симпатій до нього з боку громадянського загалу почали використовувати в меркантильних цілях різного штибу шахраї. Відтак гостро постало питання створення єдиної бази та координації зусиль справжніх волонтерських організацій. Задля цього громадянські активісти створили сайт «4army.com.ua», визначивши його метою «зібрати базу перевірених волонтерів та максимально поширити інформацію про них (*виділено на сайті*). Це допоможе залучити більше коштів для оперативної допомоги нашій армії, добровольцям та всім тим, хто так чи інакше постраждав від бойових дій на Донбасі... Немає ніякої таємниці в тому, що величезна державна машина, при всій своїй потужності, менш ефективна, ніж сотня волонтерів, які за кілька місяців зробили те, що чиновники не змогли за 20 років. Тому підтримка волонтерів і допомога їм – надважливе завдання для всіх нас. Чим більше людей дізнається про існування волонтерів і чимось допоможе, тим ближче та легше стане наша перемога» [18].

Можна припустити, що сайт створено не раніше осені 2014 р., оскільки його найдавніші новини датовані початком грудня. Термін «перевірені волонтери» на ресурсі вжито як протиставлення вже непоодиноким на той час випадкам зловмисництва під виглядом волонтерства. Приблизно на тому ж відтинку часу з'явився і термін «прикормлені волонтери». Ним означували учасників волонтерського руху, які працювали в тісному зв'язку з владними структурами. До останніх у волонтерському середовищі існувала певна упередженість, незважаючи на те, що суспільна ситуація диктувала необхідність об'єднання потенціалів

громадянського суспільства і влади. Зокрема, для введення волонтерського руху в правове поле та нейтралізації шкоди, якої шахраї завдавали суспільству й авторитету «перевічених волонтерів».

Сайт «4army.com.ua» має логічну впорядковану структуру і подає інформацію за окремо виділеними напрямками волонтерської діяльності (медична допомога, військова допомога, допомога біженцям, пошук зниклих безвісти). На сайті 6 розділів. Один з них – «Оголошення» – містить пряме посилання на ще один волонтерський проект, створений для координації зусиль, часу і грошей, – «Волонтерську дошку оголошень» [19]. Всього на ресурсі (станом на 10 жовтня 2015 р.) містилися відомості про роботу тридцяти «перевічених» волонтерських об'єднань.

Простежуються певні відмінності виниклого на хвилі національно-патріотичного піднесення «перевіченого волонтерства» з волонтерською діяльністю в його до того традиційних форматах, таких, приміром, як Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» [20]. На головній інтернет-сторінці цього утворення станом на 12 серпня 2015 р. найсвіжіші новини стосувалися попередніх років: 15 січня 2015 р. було розміщене повідомлення про зустріч з батьками неповнолітніх засуджених, що відбулася 13 листопада 2012 р. Ще однією «свіжою новиною» була інформація про участь ВГЦ «Волонтер» у традиційній акції «Юнь Києва», що відбулася в Центральному парку культури та відпочинку «Маріїнський» 27 вересня 2014 р. [21].

Під волонтерською діяльністю світові гуманітарні практики зазвичай розуміють безоплатну участь добровольців у вирішенні конкретних соціальних завдань без повного відриву від основної роботи активіста. Натомість багато учасників волонтерського руху в Україні багато місяців працювали й працюють у форматі 24/7 (24 години на добу 7 днів на тиждень). Про це пишуть у соціальних мережах та виголошують в інтерв'ю відомі активісти, для яких волонтерство стало не тільки способом самореалізації, а й основним місцем роботи, професією і способом життя.

У цьому контексті актуалізується питання мотиваційної складової волонтерства. В ньому вочевиддюються кілька аспектів – аспект публічних декларацій, аспект особистісної самореалізації, аспект реалізації здорових і не завжди таких владних чи політичних амбіцій, аспект значущості для особи брати безпосередню участь в епохальних (без перебільшення) суспільних процесах тощо. І якщо публічні декларації доволі просто проаналізувати й узагальнити, то глибинні мотиви громадської участі потребують спеціальних досліджень соціальних психологів та інших фахівців. Можна лише припустити (хоча це й виглядатиме певним мірою ідеалістичним), що всебічна й повна віддача себе волонтерському руху в сучасних українських реаліях, з огляду на його насиченість, звантажненість та тривалість, не в останню чергу потребує від активістів слідування високим гуманістичним ідеалам.

Види і напрями сучасної волонтерської та іншої громадянської активності є вельми різноманітними. Найважливіші серед них такі:

військовий (який, у свою чергу, розділяється на кілька напрямів: допомога конкретним військовим частинам; закупівля та передача в зону проведення

АТО автомобілів, у т.ч. придбаних за кордоном; переобладнання й бронювання автомобілів та іншої техніки під бойові вимоги; плетіння маскувальних сіток та кікімор, пошиття обмундирування, солдатських черевиків, спідньої білизни, балаклав, рукавиць, виготовлення і закупівля бронежилетів, засобів для обігріву наметів та приміщень тощо);

діяльність так званої «картографічної сотні» (створення волонтерами сучасних мап для військових, на меті – повне оновлення застарілого картографічного забезпечення ЗСУ в співпраці з військовими картографами, закупівля і доставка дронів, високовартісного електронного обладнання для забезпечення швидкості й точності артилерійського та інших видів бою тощо);

високотехнологічний (серед прикладів – геоінформаційна система «АРТА» – унікальний інноваційний продукт групи підприємців, які спеціалізуються на розробленні й виготовленні високотехнологічних систем для артилерії та розвідки (включно з безпілотними літальними апаратами), а також на екіпуванні для солдатів [22];

медичний та реабілітаційний (забезпечення бійців персональними аптечками з якісними кровоспинними та іншими препаратами; допомога пораненим учасникам АТО та збір коштів на їх реабілітацію; організація Психологічної кризової служби для відповідної роботи з бійцями, в тому числі пораненими, та членами їх родин, проектування та виготовлення «народних польових лазаретів», ремонт військових шпиталів, організація безкоштовних курсів перекваліфікації для солдат-інвалідів);

ремонтне волонтерство (відновлення військової техніки – літаків, танків, автомобілів, бронетранспортерів);

забезпечення воїнів якісним харчуванням (діюча по всій Україні так звана «кулінарна сотня» – розроблення рецептур, виготовлення порційних наборів суміші висушених в домашніх умовах овочів для швидкого приготування перших страв – супів та борщу, збирання та передача бійцям харчових продуктів тривалого зберігання);

пошук зниклих безвісти бійців та організація обміну полоненими й звільнення заручників;

«чорний тюльпан» (віднаходження тіл загиблих учасників АТО, в тому числі на підконтрольних бойовикам територіях, та їх перевезення до місць поховання);

організація вшанування пам'яті воїнів, які загинули в АТО, (встановлення їм меморіальних дошок та облаштування куточків слави на їхню честь в школах; створення «Книги пам'яті полеглих за Україну»);

переселенський напрям (створення електронної бази даних вимушених переселенців; вивезення цивільного населення із фронтової та прифронтової зони, організація центрів допомоги вимушено переміщеним особам та центрів їх психологічної і соціальної реабілітації та адаптації до нових умов; допомога з пошуком та придбанням житла; збір гуманітарної допомоги – харчів, одягу, предметів домашнього вжитку; організація безкоштовних курсів з підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання дітей-переселенців);

надання гуманітарної допомоги цивільному населенню, яке проживає на території проведення АТО;

правозахисна діяльність (допомога учасникам АТО та вимушено переміщеним особам в забезпеченні їх законних прав та юридичний супровід волонтерських проєктів);

громадський контроль за роботою державних структур та співпраця з ними (супроводження процесів розмитнення зарубіжної гуманітарної допомоги, «волонтерський десант» в Міністерстві оборони України та ін.);

електронне (програмне) волонтерство (участь у впровадженні провідної світової моделі державних електронних закупівель Pro Zogro та сучасного порталу державних послуг i Gov);

інформаційні [23, с. 251–263] *та креативні активності* (громадські платформи, які об'єднують неурядові організації та експертів з усієї України, що напрацьовують стратегії і проєкти реформ, готують пропозиції до нормативно-правових актів, роблять експертні оцінки розвитку ситуації в країні в цілому та в окремих сферах життєдіяльності суспільства, аналізують ситуацію з проведенням реформ, створюють майданчики для взаємодії громадських ініціатив, бізнесу та влади; серед таких – Реанімаційний Пакет Реформ, Громадянська Платформа Нова Країна, Центр економічної стратегії, Громадська спілка Фонд підтримки реформ в Україні, Громадська ініціатива Vox Ukraine);

антикорупційні ініціативи (інформування суспільства про стан корупції в країні; звернення до правоохоронних органів з описанням та вимогами ліквідації корупційних схем і притягнення до відповідальності їх учасників; кампанії з контролю за фінансуванням політичних партій та кандидатів у депутати; створення порталів, де у зручній для аналізу формі оприлюднюються відомості декларацій чиновників; зокрема, так чинять Центр Протидії Корупції, Transparency International Ukraine, Рух ЧЕСНО та деякі ін.);

створення кіно- та телепродукції власним коштом (акція «Кіноволонтери», започаткована українськими акторами, митцями та режисерами, яку один з її організаторів – О. Мірошніченко описав так: «Ми правомірно прибираємо з ефіру російський телепродукт, але не маємо жодної заміни для нього. З іншого боку, згортаються спільні проєкти з Росією. Отже, і якихось перспектив (у тому числі й фінансових) українські митці не мають. Усі покладаються на державну підтримку, нові закони та якийсь нове міфічне фінансування. Це, в принципі, непогано, але давайте будемо реалістами» [24]);

Перелічені види і напрями громадянської активності, звісно не є вичерпними. Окрім того, кожен з них має власні варіанти і версії реалізації. Так, збір коштів для благодійної допомоги відбувається багатьма способами, серед яких:

- продуктові ярмарки;
- інтерактивні ярмарки сувенірної та іншої продукції (зокрема, 3 травня 2015 року волонтерська організація «Народний тил» провела ярмарок, на якому демонструвалися машини з проєкту «Колеса Народного тилу» та фотографії з зони АТО, відбувалося живе спілкування волонтерів з відвідувачами та було

організовано телемости з передовою, виступали майданні барди);

- комплексний інформаційний проєкт «Український простір», ініційований видавцем та волонтером В. Карпенком (проведення 15–16 листопада 2014 року благодійної книжкової виставки–ярмарку за участю 40 видавництв, передача літератури жителям звільнених від терористів районів Донбасу та бійцям АТО);

- спортивні та мистецькі акції,
- аукціони (наприклад, збір коштів на тепловізори через аукціон побачень під девізом «АТО закінчиться і я тебе поцілую», благодійний аукціон на підтримку армії «Свій за свого», на якому за понад 2 роки його функціонування виставлено (і переважно продано) більше 4000 лотів; численні он–лайн аукціони з продажу прикрас, біжутерії та предметів домашнього інтер'єру у стилі hand made тощо).

Різні види активності представлені в медичному волонтерстві. Зокрема, функціонують благодійні та ніші організації, орієнтовані суто на професійну медичну допомогу пораненим. Серед них благодійна організація «Biotex–реабілітація поранених/Biotex–rehabilitation of injured people» і медична компанія ілауа, яка застосовує сучасні інноваційні технології. Суть лікування – подолання наслідків поранень у бійців та підготовка місць травм для відновлення клітин за допомогою клітинних технологій. Джерело фінансування – кошти меценатів і благодійників. Суми переказів різні – від 50 грн. до десятків і сотень тисяч грн. Інформація про надходження коштів та роботу – у відкритому доступі на офіційній веб–сторінці організації та в соціальних мережах. Організатор благодійного проєкту «Biotex–реабілітація поранених» – засновник та генеральний директор компанії ілауа О. Шершньов [25]. Партнери проєкту – медична компанія ілауа (виконання операцій з використанням клітинних технологій), портал narodniy.org.ua (залучення коштів для фінансування операцій), об'єднання матерів та дружин військовослужбовців «Оберіг» (збір інформації про поранених, які потребують допомоги в рамках проєкту). Допомога надається всім постраждалим на війні – і військовим, і мирним мешканцям із зони бойових дій. Якщо людина бажає отримати таку допомогу, вона заповнює онлайн–анкету, лікарі медичного центру ілауа визначають доцільність проведення реабілітації саме за допомогою ілауа. regeneration. У випадку позитивного рішення лікарів організатори збирають необхідні кошти і проводять лікування в цьому медичному центрі. При цьому клініка надає бійцям спеціальні знижки. Станом на 8 вересня 2015 р. кількість пацієнтів клініки, яким було надано допомогу відповідно до проєкту, становила 33 особи, розпочато лікування ще 29 осіб.

Волонтери та меценати також опікуються реабілітаційними центрами для поранених. Один з таких було розміщено в готелі профспілок у Луцьку. Спеціалізація Луцького центру – лікування воїнів від болю будь–якої локалізації і характеру, спазмів, порізів, наслідків контузій та ін. Оплату проживання в трьохмісних номерах і триразове харчування взяв на себе місцевий меценат В. Янковий. Організація прийому і розміщення воїнів – відповідальність волонтерів.

Догляд за пораненими бійцями – окремий вид медичного волонтерства. Він включає забезпечення

шпиталів та окремих поранених ліками та препаратами, моральну і психологічну підтримку воїнів, обов'язкові їх відвідини, піклування, привітання зі святами тощо. Також нерідко волонтери виступають у ролі психологів та психотерапевтів. Серед нетрадиційних прикладів такої їх діяльності – акція івано-франківчан з виготовлення для поранених льялькових ангелів-охоронців. Уявлення про неї можна скласти за одним з описів у соцмережах: «Координатор розміщує в соціальній мережі прохання (наприклад, потрібна льяна тканина та мереживо, по можливості, порізані квадратами 10x10 см). Далі воно розповсюджується через підписки і партнерів: «Друзі, нам знову треба створити нових ангелів-охоронців для наших поранених бійців в госпіталах, щоб вони пам'ятали і відчували нашу любов і підтримку!!!! Хто має льяну тканину або кружеве і може подарувати (при можливості можете порізати квадратами 10x10 см, +/-) і занести в офіс ??? Поранені SOS? м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 4» [26]. Практики виготовлення льяльок-оберегів, ангелів-охоронців, браслетів-амулетів – плетених чи шитих власноруч для поранених, а також для мобілізованих та добровольців більш поширені в Західній Україні.

Важливий напрям медичного волонтерства – виготовлення та придбання медичного обладнання і наметів для зони проведення бойових дій та навчальних полігонів. Один з його прикладів описаний 5 липня 2015 року користувачем ФБ під ніком Kastor Fedor. Під час поїздки на Широколанівський полігон він побував у медичному пункті морських піхотинців, роль якого виконував армійський брезентовий намет УСБ-56 (уніфікований санітарно-барачний зразка 1956 року). Командування та медичний персонал підрозділу звернулися з проханням про допомогу в придбанні сучасного намету, який би відповідав усім медичним вимогам. Були обговорені всі побажання і вимоги до необхідної конструкції, і протягом місяця завдяки «Всеукраїнському центру волонтерів People's Project, українському народу» у морських піхотинців з'явився народний польовий лазарет [27].

Велика потреба в зоні конфлікту – спеціальні машини швидкої допомоги – реаніомобілі, наявність яких значно підвищує шанси врятувати життя поранених. Тим часом нестача необхідного медичного обладнання через його високу вартість є загальною проблемою українського війська, а швидка зношуваність машин в зоні ведення бойових дій ще більш загострює цю проблему, до вирішення якої також долучаються волонтери.

«Груз-200». За підтримки Національного військово-історичного музею України та громадсько-правового тижневика «Іменем Закону» в 2014 р. було створено «Книгу пам'яті полеглих за Україну». Станом на 7 листопада 2015 р. вона містила 2680 прізвищ. Засновник та редактор книги Максим Попов зазначає, що книга не є офіційним джерелом підтвердження втрат, а лише книгою пам'яті. І в ній через брак офіційної інформації трапляються помилки і вона не є повною. Зокрема, до книги, за проханнями родичів, не внесено прізвища безвісти зниклих [28]. Однак і офіційні відомості не вирізняються точністю. За даними одного з джерел, з початку антитерористичної операції, тобто

з середини квітня 2014 р. до 2 березня 2015 р., загинув 1541 військовослужбовець [29]. 28 липня 2015 р. інші відомості оприлюднив начальник Управління цивільно-військового співробітництва ЗСУ полковник Олексій Ноздрачов – 2 300 загиблих [30]. 24 серпня 2015 р. в промові з нагоди найвищого державного свята – Дня Незалежності – Президент України П. Порошенко повідомив про близько 2 100 загиблих.

Роботи з пошуку, ексгумації та вивезення тіл українських воїнів, загиблих в зоні АТО – окремих напрям роботи українських волонтерів. Її проводить, зокрема, пошукова група Місія «Евакуація-200» («Чорний тюльпан»), починаючи з вересня 2014 р. До складу групи ввійшли представники ГО «Пошук-Захід» та Всеукраїнської громадської організації «Союз Народна Пам'ять». Діє вона за підтримки і під керівництвом Міністерства Оборони України в рамках проекту цивільно-військового співробітництва, спільного з Національним військово-історичним музеєм України. Станом на вересень 2015 р., за інформацією голови правління ВГО «Союз Народна Пам'ять» Я.Жилкіна, до пошукових робіт долучилися близько півсотні волонтерів [31].

Обов'язкова складова волонтерської роботи – суворозвітність. Волонтери самі на своїх сторінках у ФБ характеризують її як «скучну, але обов'язкову звітність». Оприлюднюються як конкретні суми, зібрані в рамках певного проекту, так і окремі підвиди робіт, на які волонтери отримували кошти. Так, активістка О. Гальченко в своєму фейсбуківському пості 1 липня 2015 р. розмістила інформацію про завершення збору коштів на реаніомобіль для мобільного шпиталю ім. Пирогова в рамках проведеного благодійного українсько-білоруського концерту. Концерт мав назву «Від Сябра до брата» і відбувся 4 червня в київському клубі «Атлас». Участь у ньому взяли гурти з України – «Гайдамаки» та «Роллікс», а також з Білорусі – «Trubetskoу» і «Дай дарогу». Концерт організували дівчата-волонтерки, що вже понад рік допомагають в оснащенні Першого добровольчого мобільного госпіталю ім. Пирогова. Залучивши до співпраці друзів-музикантів, вони утворили об'єднання «Музичні волонтери» і планують продовжити організацію подібних акцій. О. Гальченко також повідомила про джерела надходження коштів: продаж білетів (всю виручку артисти і клуб передали волонтерам), проведення аукціону, збір коштів в бокси, які активісти носили по залу, грошові пожертви від людей, які не змогли прийти, але захотіли долучитися матеріально. На аукціоні були продані підписаний захисниками Донецького аеропорту прапор України (за 280 євро) та футболка від гравців збірної України з футболу (за 100 доларів). У підсумку було зібрано 4000 доларів, що, за словами активісток, «перевищило всі їхні найсміливіші очікування» [32]. Залишилася друга частина проекту – доставка та оформлення реаніомобіля.

Проект набув розголосу в інформаційному просторі не тільки України, а й Білорусі. Зокрема, 15 квітня 2015 р. сайт білоруської «Нашої ніви» повідомив: «Машина уже доставлена в город Артемовск Донецкой области. Она будет обслуживать Первый добровольный госпиталь имени Пирогова. Стоимость ее 5000 евро. Правда, собрать столько средств, чтобы полностью

оборудувати машину всім необхідним для настоящего реанімобіля, не удалось. Это сделают уже сами украинцы.... Вместе с машиной из Гомеля в Чернигов отправили помощь, которую собрали жители Минска и Гомеля в рамках гуманитарной инициативы «Беларусь–АТО», для беженцев с оккупированных территорий Донбасса и для семей раненых и убитых бойцов Украинской армии» [33].

За даними соціологічних досліджень, результати яких репрезентативні щодо загалу населення України (крім частини, що проживає на тимчасово окупованих територіях), у 2014 р. 32,5% українців повідомили, що протягом травня–вересня переказали кошти на рахунки української армії. Ще 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши через них кошти, речі та продукти, а 9% взяли участь у магазинних акціях: купили товари за списками для потреб армії та передали їх волонтерам. Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7% громадян. Власне збором коштів, ліків, речей та доставкою їх у гарячі точки, займалися 3% українців. Такі дані соціопитування, проведеного 12 – 21 вересня 2014 року, оприлюднили Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з КМІС [34]. Керівник Фонду І. Бекешкіна так описала ситуацію в динаміці: під час опитування у 2012–му 23% українців відповіли, що жертвували кошти на суспільно корисні справи, в 2014–му таких налічувалося вже 41%, у 2015 р. (зауважте, коли добробут населення рухнув) цей показник збільшився до 47%. Середній річний чек допомоги становив 300 гривень. Більшість людей (65%) віддає кошти на потреби АТО та соціально вразливих груп [35].

Інформація про загальний обсяг коштів, перерахованих українцями на потреби збройних сил, зі зрозумілих причин, оприлюднюється нечасто. У соціальних мережах та на власних сайтах деяких організацій наводяться певні відомості. Однак вони не дають уявлення про всю суму зібраних коштів. Тим не менш, відомий волонтер Віталій Дейнега на початку лютого 2015 р. оцінив її величину приблизно в 700 млн. грн., а з урахуванням коштів маленьких волонтерських груп сума пожертв на потреби армії, на його думку, становить близько 1 млрд. грн. [36].

Тим часом, за інформацією офіційного веб-сайту Міністерства оборони України від 7 жовтня 2015 р., в рамках «телефонного» проекту «565» («Підтримай українську армію»), що передбачав перерахування 5 грн. через телефонний дзвінок або смс-повідомлення, від громадян надійшло майже 160 млн. гривень. З них лише 6 млн. 501 тис. – у 2015 р. [37]. Така незначна сума переказів за 2015 рік, порівняно з 2014 роком, найвірогідніше засвідчила недовіру, що виникла до проекту після інформаційного скандалу, коли в 2014 р. Міністерство оборони України не спромоглося надати суспільству оперативну й чітку відповідь на запитання, як було витрачено зібрані кошти. Ця ситуація черговою раз засвідчила досі низький рівень спроможності державних структур взаємодіяти з суспільством на засадах відкритості й діалогу.

Тим часом запит громадян на інформацію, особливо воєнного характеру, в тому числі щодо ситуації в зоні воєнних дій, значно сильніший і глибший, ніж

сухі відомості офіційних брифінгів та новини у засобах масової інформації. Відповідь на цей запит громадяни – і не тільки вони, а й чимало ЗМІ – стали знаходити саме в волонтерському середовищі та інших сегментах громадянського суспільства, яке чим далі більше й ефективніше використовує комунікативні можливості інтернет-ресурсів і соціальних мереж. Зокрема, про проблеми функціонування Збройних Сил і можливі способи їх вирішення багато інформації надходить від активістів так званого «волонтерського десанту» в Міністерстві оборони. Саме волонтери були першими, хто публічно заявив про факти корупції в зоні проведення АТО – від «вартості» пропуску фур до «ціни» за переходи людей через блокпости. Подібним чином громадянськими активістами було оприлюднено факти незаконного «бурштинового промислу» в лісах Житомирщини та Рівненщини, організованого під «дахом» корумпованих міліцейських та інших чиновників. Після цього влада мусила вжити заходів для виправлення ситуації.

Аналіз сучасної громадянської активності, в тому числі волонтерської, свідчить, що вона має загальнодержавний характер, поширена по всій території України і практично в усіх соціальних групах. Нею захопилися навіть діти. Так, школярі беруть участь у загальноукраїнських акціях «Напиши листа солдату» та «Намалюй малюнок солдату», плетуть маскувальні сітки, влаштовують благодійні ярмарки власноруч виготовлених поробок і печива з подальшою передачею зібраних грошей волонтерам або самостійною закупівлею товарів на потреби учасників АТО.

Українське волонтерство стало унікальним виявом солідарності і патріотизму людей, способом налагодження міцних, аж до, буквально, скріплених кров'ю зв'язків між громадянами та ними і армією. Для волонтерів і не тільки для них війна на Сході персоніфікована, це – конкретні бійці конкретних підрозділів, їх обличчя, імена, позивні. Неодноразово волонтери, особливо жінки, в своїх постах у соцмережах пишуть про «особистий рахунок війні» – про бійців, замовлення яких вони не встигли виконати. Час покаже, наскільки тривалими й сталими будуть ці патріотично-солідаристські вияви і процеси. Особливо з огляду на погіршення соціально-економічної ситуації, загальні життєві труднощі та природну психологічну втому людей від загроз їх життю, життю й здоров'ю рідних і близьких та долі країни. **Слід очікувати загострення проблеми соціально-психологічної адаптації до мирного життя не тільки воїнів, а й волонтерів, насамперед «польових» («фронтових»).** У деякого з них з'являються психологічні розлади, виникають складнощі в особистісних відносинах, підвищується рівень агресії та нетерпимості. Почастішали випадки їх публічних зізнань у втомі.

Наростає розчарування й серед інших громадянських активістів, які після перемоги на Майдані повірили в можливість швидких позитивних змін і включилися в роботу з їх прискорення. Але не бачать реального покращення ситуації ані в економіці, ані в інших сферах життєдіяльності суспільства. Водночас в їх середовищі, як і в соціумі в цілому, наростають протестні настрої, тепер вже в ставленні до післямайданівської влади – як до її певних рішень і дій, так і до бездіяльності та малоефективності.

Кількість протестних акцій в Україні, починаючи з осені 2014 р. і в 2015 р. перевищила відповідні домайданівські показники 2013 р. в усіх регіонах, крім Києва та західних областей. Найбільше протестів, переважно соціальних, на Сході і Півдні країни (без урахування ситуації на тимчасово окупованих територіях). У них брали участь менша кількість людей, ніж це було до Революції Гідності, але рівень насильства при їх проведенні був помітно вищим. 2016 р. кількість масових акцій значно збільшилася. Вірогідно, що масштаби протестної поведінки, зумовленої передовсім соціально-економічними проблемами, збільшенням безробіття та падінням рівня життя людей, будуть тільки наростати. Такі висновки випливають з результатів дослідження, проведеного авторами вже згадуваної аналітичної доповіді «Розвиток громадянського суспільства в Україні».

І все ж, попри неминучі труднощі, суспільна динаміка дає підстави й для оптимістичних очікувань. **Високий рівень довіри суспільства до волонтерів та інших громадянських активістів може стати дієвим чинником їх інкорпорації в політикум та просування в структури державної влади і місцевого самоврядування.** Відповідні зміни в персональному складі правлячого класу України можуть стимулювати його оздоровлення. Це оздоровлення обов'язково відбудеться, якщо ті громадянські активісти, хто до цього класу ввійде, пройдуть випробування владою й грошима.

Не можна зневажувати імовірністю не завжди добросесних спроб отримання політичного зиску від довіри людей до волонтерського руху. Як показала виборча кампанія до органів місцевого самоврядування 2015 р., «волонтерський бренд» вже активно використовується в електоральних технологіях. Так, у Харкові пробувала силу новостворена «Волонтерська партія України». Вона позиціонувала себе як політична організація, що протистоїть основним партіям в місті й орієнтована на розвиток демократичного руху та посилення волонтерських позицій[38]. У Києві в змагання за депутатські мандати в столичній міськраді пробувала включитися громадська організація «Поруч» та політична партія з такою ж назвою. ГО «Поруч» позиціонувала себе як «спільнота волонтерів, які об'єдналися з метою реалізації благочинних проєктів». В серпневому 2015 р. номері «інформаційної брошури про волонтерство в Україні» ГО «Поруч» розмістила відомості про центри фізичної реабілітації поранених військовослужбовців, вітання волонтера Г. Туки з нагоди його призначення на посаду голови Луганської обласної військово-цивільної адміністрації та звернення з приводу місцевих виборів у жовтні. В рекламному буклеті організації активно пропагувалася необхідність волонтерам «йти у владу», а виборцям голосувати за них як за «кровоносну систему» виживання нашої держави». При цьому в інформаційних матеріалах від «Поруч» не було жодних відомостей про волонтерів, котрі є її лідерами та активістами. Натомість наводилися прізвища Ю. Бірюкова, Н. Стельмах і Т. Ричкової (з відомого «волонтерського десанту в Міністерстві оборони України»), а також Г. Туки. Якщо це не спроба політичної спекуляції на довірі до волонтерства, тоді що? Вірогідно, що відповідь на це запитання дадуть наступні вибори.

Наприкінці 2015 р. у волонтерському середовищі почали з'являтися нові тенденції. З одного боку, економічна ситуація в країні все більше обмежує можливості населення щодо фінансової підтримки волонтерських практик, результатом чого стало помітне зменшення сум грошових надходжень. Тим не менш саме упродовж 2015 р. українці завдяки волонтерам реалізували кілька потужних проєктів, пов'язаних з фізичним, психологічним, медичним відновленням та реабілітацією поранених військовослужбовців та мирних жителів. Має місце також певний відхід людей від волонтерської діяльності, з огляду на зменшення інтенсивності збройного конфлікту на Донбасі. Частина волонтерів підписали контракти зі ЗСУ України, приєднавшись до лав захисників вітчизни. Дехто переорієнтувався на діяльність в інших площинах громадянської активності – започаткували нові креативні суспільно значущі проєкти, у тому числі такі, що фінансуються на грантових засадах.

Волонтерів та інших громадянських активістів нині знають за мас-медійними новинами і програмами та соціальними мережами, вони є в органах державної влади, місцевого самоврядування, у політичних партіях, у Міністерстві оборони України і на передовій, у списках нагороджених орденами, офіційними грамотами та подяками і в списках полонених, поранених та загиблих.

Для позитивних змін не тільки в зоні АТО, а й в Україні в цілому важливо зберегти й примножити волонтерський потенціал громадянського суспільства. Для цього необхідно активізувати роботу з удосконалення правових засад функціонування громадського сектора, у тому числі для ефективнішої реалізації ініціатив «небайдужих громадян», їх залучення у процеси державного управління та місцевого самоврядування. Потребує змін Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства відповідно до європейських стандартів. Оновлений документ має врахувати зміни останнього часу і передбачити завдання і заходи з організації взаємодії держави та громадянського суспільства в безпековій сфері, проведенні соціально-економічних, політичних і гуманітарних реформ, протидії корупції та забезпеченні прав людини, в тому числі на тимчасово окупованих українських територіях; створенні більш сприятливих податкових та інших умов для волонтерського руху і благодійництва за одночасного формування механізмів запобігання зловживанням у їх функціонуванні; розробленні порядку соціального захисту волонтерів, передовсім постраждалих через бойові дії.

Потребують оновлення й організаційні форми співпраці держави і громадянського суспільства. Створена в попередні роки Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства при Президентіві України та інші консультативні й дорадчі інституції за участю громадськості при органах влади різного рівня фактично перестали функціонувати на початку – в середині 2014 року, а пізніше були ліквідовані. Натомість було утворено нові консультативно-дорадчі структури: Конституційна комісія – спеціальний допоміжний орган при Президентіві України, Експертна рада з питань дотримання прав людини та реформування органів внутрішніх справ при МВС України, Громадська

рада з питань люстрації при Міністерстві юстиції, Громадська рада з питань оновлення та очищення влади при СБУ, Рада волонтерів при Міністерстві оборони України, інститут Уповноваженого Уряду з питань антикорупційної політики, Громадський люстраційний комітет та інші, в тому числі на регіональних рівнях. Про ефективність роботи більшості цих інституцій робити висновки зарано. Однак очевидно є необхідність змін в організації роботи влади, щоб громадськість отримала реальні інституційні важелі впливу на формування кадрової, бюджетної, нормативно-правової та іншої державної політики на центральному, регіональних і місцевих рівнях та могла реально контролювати реалізацію цієї політики. У низці випадків, коли такий вплив виявляється суттєвим, він не стільки є наслідком змін у способах функціонування влади і формах її співпраці з громадянським суспільством, скільки результат є поза інституціональну активність громадянського суспільства, яка нерідко реалізується способами, що виходять за межі правового поля країни.

Список використаних джерел

1. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики / Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.; Розвиток громадянського суспільства в Україні / В.М. Яблонський, П.Ф. Вознюк, Д.М. Горелов [та ін.]; за ред. О.А. Корнієвського, М.М. Розумного. – К.: НІСД, 2015. – 60 с.
2. Громадяни України про безпеку: оцінки, загрози, шляхи вирішення проблем / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс] // <http://www.razumkov.org.ua>
3. Довіра до соціальних інституцій та груп [Електронний ресурс] // <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=3>
4. Найкращий баланс схвалення–несхвалення дій мають Андрій Садовий та Михайло Саакашвілі – опитування [Електронний ресурс] // http://ipress.ua/news/naikrashchyy_balans_shvalennyaneshvalennya_diy_mayut_andriy_sadoviy_ta_myhaylo_saakashvili_opytuvannya_155639.html
5. Реформи в Україні: громадська думка населення [Електронний ресурс] // <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2016a/reformi-vnnja-htm>
6. Волонтери зможуть змінити країну, якщо zorganizуються в партію – соціолог [Електронний ресурс] // <http://www.radiosvoboda.org/a/27942874.html>
7. Беларусь А. Волонтер Диана Макарова: «Мы все железные. Мы уже научились не плакать, не рыдать, не биться в истерику» [Електронний ресурс] // <http://censor.net.ua/resonance/302369>
8. Юрий Бирюков («Крылья Феникса»): «Поидите в супермаркет – и купите для армии носки, сигареты, воду, тушенку, сгущенку...» [Електронний ресурс] // http://censor.net.ua/resonance/292111/yuriyi_biryukov_krylya_feniksa_poyidite_v_supermarket_i_kupite_dlya_armii_noski_sigarety_vodu_tushenku
9. Волонтер под ником «Крылья Феникса» собрал около 2 млн. грн. для украинской армии: «Мы должны вернуть свой долг стране» [Електронний ресурс] // http://censor.net.ua/video_news/283014/volonter_pod_nikom_krylya_feniksa_sobral_oko_2 mln_grn_dlya_ukrainskoy_armii_my_doljni_vernut_svoiy
10. Див. детальніше: <http://wings-phoenix.org.ua/>
11. Порошенко призначив Юрія Бірюкова радником Президента України [Електронний ресурс] // <http://www.rbc.ua/ukr/news/poroshenko-naznachil-yuriya-biryukova-sovetnikom-prezidenta-13082014192200>
12. Скороход О. Волонтер Роман Доник: «Нам просто звонят, и говорят, что нужно» [Електронний ресурс] // http://censor.net.ua/resonance/298897/volonter_roman_donik_nam_prosto_zvonyat_i_govoryat_chno_nujno
13. Див. детальніше: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=966568983375063&substory_index=0&id=10000659128651
14. Как жители Харькова помогают украинским военным [Електронний ресурс] // <http://glavnoe.ua/news/n170016>
15. Див.: <http://www.kharkovforum.com/showthread.php?t=3618147>
16. Див. детальніше: <http://4army.com.ua/volunteer/verniss-zhivym/>
17. Див. сайт організації: <http://dobrovoz.com.ua>
18. Див. детальніше: <http://4army.com.ua/about/>
19. Див. детальніше: <https://www.facebook.com/groups/armyuahelp>
20. Див., наприклад: <http://www.volunteer.kiev.ua/>
21. Юнь Києва запрошує в країну мира та добра! 27.09.2014 [Електронний ресурс] // http://www.volunteer.kiev.ua/news/185-yun_kiva_zaprosu_v_kranu_miru_ta_dobra
22. Див. детальніше: <https://www.facebook.com/gis.arta>
23. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз на Донбасі (національна доповідь) / [Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: НАН України, 2015.
24. Українські кінемаграфісти заснували проєкт «Кіно-волонтери» [Електронний ресурс] // <http://cultprostir.ua/uk/news-single/ukrayinski-dramaturgi-zasnuvali-proekt-kinovolonteri>
25. Див.: <http://bio-tech.shershnyov.com/about-us/zasnovniki-proektu/>
26. Див., наприклад: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=759930804132970&id=100003481710913
27. Див. детальніше: <http://www.peoplesproject.com/reports/naduvnij-polovij-gospital-morskim-pixotinciyam/>
28. Див. детальніше: <http://memorybook.org.ua/index.htm>
29. Генштаб: на сході України загинув 1541 військовий [Електронний ресурс] // <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26877443.html>
30. Починаючи з 10 травня 2014 року за час проведення антитерористичної операції загинули близько 2300 військових Збройних сил України [Електронний ресурс] // <http://ua.racurs.ua/news/54426-za-period-ato-v-ukrayini-zagynuly-2300-viyskovoslujbovciv>
31. Необхідно створити єдиний орган, що займатиметься пошуком загинувших захисників Вітчизни – волонтер [Електронний ресурс] // <http://www.5.ua/ato-na-shodi/Neobkhidno-stvoryty-iedyniy-orhan-shcho-zaimavsia-b-poshukom-zahybylykh-zakhysnykiv-Ukrainy-volonter-90444.html>
32. Пропор від «кіборгів» допоміг зібрати гроші на реані-мобіль [Електронний ресурс] // <http://socportal.info/2015/06/09/prapor.html>
33. Белорусы купили реанимобиль для украинской армии [Електронний ресурс] // <http://nn.by/?c=ar&id=147791&lang=ru>
34. 32,5% українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії. Селяни відзначились вищою доброчинністю, аніж міські жителі [Електронний ресурс] // http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/32anizh-miski-zhiteli.htm
35. Як Революція гідності таросійська агресія змінили українців [Електронний ресурс] // <http://ua.racurs.ua/1060-nova-ukrayina-yak-revoluciya-gidnosti-ta-rosiyska-agresiya-zminyly-ukrayinciv>
36. Около 700 миллионов гривен собрали волонтеры с начала АТО [Електронний ресурс] // http://society.lb.ua/war/2015/02/06/294737_oko_700_millionov_grn_sobrali.html
37. В рамках акції «Підтримай Українську армію» на рахунки Міністерства оборони України надійшло понад 159 мільйонів 707 тисяч гривень [Електронний ресурс] // <http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/07/v-ramkah-akczii-pidtrimaj-ukrainsku-armiyu-na-rahunki-ministerstva-oboroni-ukraini-nadijshlo-ponad-159-miljoniv-707-tisyach-griven/>
38. Волонтерська партія України [Електронний ресурс] // http://www.rbc.ua/ukr/tag/volonterskaya_partiya_ukrainy_30092015

References

1. Volonterskyi rukh: svitovi dosvid ta ukrainski hromadianski praktyky / D.M.Gorelov, O.A. Kornievskiy. – K.: NICD, 2015. – 36 s.; Rozvytok hromadianskoho suspilstva v Ukraini / V.M.Yablonskyi, P.F.Vozniuk, D.M.Gorelov [ta in.]; za red. O.A.Kornievskoho, M.M.Rozumnoho. – K.: NICD, 2015. – 60 s.
2. Hromadiany Ukrainy pro bezpeku: otsinky, zagrozy, shliahy vyirshennia problem / Ukrainykyi tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova [Elektronnyi resurs] // <http://www.razumkov.org.ua>
3. Dovira do sotsialnykh instytutsii ta hrup [Elektronnyi resurs] // <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=3>
4. Naikrashchyi balans shvalennia–neshvalennia diy maiut Andrii Sadoviy ta Mykhailo Saakashvili – opytuvannia [Elektronnyi resurs]] // http://ipress.ua/news/naikrashchyy_balans_

shvalenyaneshvalennya_diy_mayut_andriy_sadovyy_ta_myhaylo_saakashvili_opytuvannya_155639.html

5. Reformy v Ukraini: hromadska dumka naseleennia [Elektronnyi resurs] // <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2016a/reformi-vnnja-.htm>

6. Volontery zmozhot zminyty krainu, yakshcho zorganizuiutsia v partiiu – sotsioloh [Elektronnyi resurs] // <http://www.radiosvoboda.org/a/27942874.html>

7. Belarus A. Volonter Diana Makarova: «My vse zheleznyie. My uzhe naychilis ne plakat, ne rydat, ne bitsia v isterike» [Elektronnyi resurs] // <http://censor.net.ua/resonance/302369>

8. Yurii Biriukov («Krylia Feniksa»): «Poidite v supermarket i kupite dlia armii noski, sigarety, vodu, tushenku, sgushchenku...» [Elektronnyi resurs] // http://censor.net.ua/resonance/292111/yuriyi_biryukov_krylya_feniksa_poyidite_v_supermarket_i_kupite_dlya_armii_noski_sigarety_vodu_tushenku

9. Volonter pod nikom «Krylia Feniksa» sobral okolo 2 mln. hm. dlia ukrainskoi armii: «My dolzhny vernut svoi dolh strane» [Elektronnyi resurs] // http://censor.net.ua/video_news/283014/volonter_pod_nikom_krylya_feniksa_sobral_okolo_2_mln_grn_dlya_ukrainskoyi_armii_my_doljny_vernut_svoiy

10. Dyv. detalnishe: <http://wings-phoenix.org.ua/>

11. Poroshenko pryznachyv Yurii Biriukova radnykom Prezidenta Ukrainy [Elektronnyi resurs] // <http://www.rbc.ua/ukr/news/poroshenko-naznachil-yuriya-biryukova-sovetnikom-prezidenta-13082014192200>

12. Skorohod O. Volonter Roman Donik: «Nam prosto zvoniat i hovoriat chto nuzhno» [Elektronnyi resurs] // http://censor.net.ua/resonance/298897/volonter_roman_donik_nam_prosto_zvonyat_i_govoryat_chto_nujno

13. Dyv. detalnishe: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=966568983375063&substory_index=0&id=100000659128651

14. Kak zhyteli Kharkova pomohaiut ukrainskim voienym [Elektronnyi resurs] // <http://glavnoe.ua/news/n170016>

15. Dyv.: <http://www.kharkovforum.com/showthread.php?t=3618147>

16. Dyv. detalnishe: <http://4army.com.ua/volunteer/vernish-zhivym/>

17. Dyv. sait orhanizatsii: <http://dobrovoz.com.ua>

18. Dyv. detalnishe: <http://4army.com.ua/about/>

19. Dyv. detalnishe: <https://www.facebook.com/groups/armyuhelp>

20. Dyv., napryklad: <http://www.volunteer.kiev.ua/>

21. Yun Kyieva zaprosuie v krainu myra ta dobra [Elektronnyi resurs] // http://www.volunteer.kiev.ua/news/185-yun_kiva_zaprosu_v_kranu_miru_ta_dobra

22. Dyv. detalnishe: <https://www.facebook.com/gis.arta>

23. Dyv. detalnishe: Polityka intehratsii ukrainskoho suspilstva v konteksti vylykiv ta zahroz na Donbasi (natsionalna dopovid) / [Libanova E.M., Horbyliv B.P., Pyrozhkov C.I. ta in.]; za red. E.M.Libanovoi. – K.: NAN Ukrainy, 2015.

24. Ukrainski kinematohrafisty zasnuvaly proekt «Kinovolontery» [Elektronnyi resurs] // <http://cultprostir.ua/uk/news-single/ukrainski-dramaturgi-zasnuvali-proekt-kinovolonteri>

25. Dyv.: <http://bio-tech.shershnyov.com/about-us/zasnovniki-proektu/>

26. Dyv., napryklad: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=759930804132970&id=100003481710913

27. Dyv. detalnishe: <http://www.peoplesproject.com/reports/naduvnij-polovij-gospital-morskim-pixotinciyam/>

28. Dyv. detalnishe: <http://memorybook.org.ua/index.htm>

29. Henshtab: na skhodi Ukrainy zahynuv 1541 viiskovyj [Elektronnyi resurs] // <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26877443.html>

30. Pochynaiuchy z 10 travnia 2014 roku za chas provedennia antyterorystychnoi operatsii zahynuly blyzko 2300 viiskovykh Zbroinykh syl Ukrainy [Elektronnyi resurs] // <http://ua.racurs.ua/news/54426-za-period-ato-v-ukrayini-zagynuly-2300-viyskovoslujbovciv>

31. Neobkhidno stvoryty yedyni orhan, shcho zaimavsia b poshukom zahybykh zakhysnykiv Vitchyzny – volonter [Elektronnyi resurs] // <http://www.5.ua/ato-na-shodi/Neobkhidno-stvoryty-iedyni-orhan-shcho-zaimavsia-b-poshukom-zahybykh-zakhysnykiv-Ukrainy-volonter-90444.html>

32. Prapor vid «kiborhiv» dopomih zibraty hroshi na reanimobil [Elektronnyi resurs] // <http://socportal.info/2015/06/09/prapor.html>

33. Belarusy kupili reanimobil dlia ukrainskoi armii [Elektronnyi resurs] // <http://nn.by/?c=ar&i=147791&lang=ru>

34. 32,5% ukrainsiv osobysto perekazaly svoi koshty na rakhunku ukrainskoi armii. Seliany vidznachylys vyshchoiu dobrochynnistiu, anizh miski zhiteli [Elektronnyi resurs] // http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/32anizh-miski-zhiteli.htm

35. Yak revoliutsiia hidnosti ta rosiiska agresiiia zminyly ukrainsiv [Elektronnyi resurs] // <http://ua.racurs.ua/1060-nova-ukrayina-yak-revoluciya-gidnosti-ta-rosiyska-agresiya-zminyly-ukrayinciv>

36. Okolo 700 millionov hriven sobrali ukrainsky s nachala ATO [Elektronnyi resurs] // http://society.lb.ua/war/2015/02/06/294737_oko_700_millionov_grn_sobrali.html

37. V ramkakh aktsii «Pidtrimaj ukrainsku armiiu» na rakhunku Ministerstva oborony Ukraini nadiishlo ponad 159 milioniv 707 tysiach hriven [Elektronnyi resurs] // <http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/07/v-ramkah-akczii-pidtrimaj-ukrainsku-armiyu-na-rahunki-ministerstva-oboroni-ukraini-nadiishlo-ponad-159-miljoniv-707-tisyach-griven/>

38. Volonterska partiia Ukrainy [Elektronnyi resurs] // http://www.rbc.ua/ukr/tag/volonterskaya_partiya_ukrainy_30092015

Kotygorenko V. O., Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher of I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), ipend@ukr.net

Mandebura O. S., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Scientist of I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), mandebura-ol@ukr.net

Civil society of Ukraine: the potential of volunteers

There analyzed reasons, factors and peculiarities of accelerated development of the civil society of Ukraine in its volunteers' display from the end of the 2013–beginning of the 2014. According to the results of the analysis of the volunteers' practice there singled out new types and tendencies of the civil activity in the sphere of guaranteeing of needs of the defenders of the sovereignty and integrity of the state, also civilians, who suffered from armed confrontation, which was caused by the Russian Federation and actions of the pro-Russian separatists in the Donbass: armed, high-technological, medical and rehabilitation, repair; food supply; search for missing in action and organization of the exchange of the prisoners; searching and funerals of the dead; organization of the honoring of the defenders of Ukraine; the help to the migrants; humanitarian aid to the civil inhabitants onto the territory of antiterrorist operation; human rights activity, civil control over the work of the state structures and the cooperation with them; the participation in working out the programs of e-administration; informational and creative activities; creating films and TV programs; anticorruption initiatives. There grounded the conclusion about the necessity of the improvement of legal principals of functioning of the civil sector and changes in the organization of the state power, so that citizens could get real institutional leverage to influence stuffing policy, budget, normative and legal and other state policy onto the main, regional and local levels and could really control the realization of this policy.

Keywords: volunteerism, civil society, social initiatives, Ukraine.

* * *

УДК 341.324:343.211.3(477.75+477)

Дегтеренко А.,

кандидат політичних наук, доцент завідувач сектору етнополітики відділу розвитку політичної системи, Національний інститут стратегічних досліджень (Україна, Київ), degterenko@niss.gov.ua

ПЕРСПЕКТИВИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ АР КРИМ ШЛЯХОМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Наголошується, що своєчасне та ефекtywne забезпечення Україною прав і свобод своїх громадян є одним з доступних механізмів реінтеграції населення тимчасово окупованої території АР Крим. Надаються пропозиції щодо проведення такої політики.

Сучасну ситуацію щодо забезпечення прав і свобод громадян України в окупованому Криму проаналізовано на основі матеріалів доповідей Управління Верховного комісара ООН з прав людини щодо становища у галузі прав людини в Україні; інформації Human Rights Watch, Amnesty International та Freedom House; звітів ОБСЄ; доповідей про становище прав людини Бюро з питань демократії, прав людини і праці Держдепартаменту США; доповідей Української Гельсінської спілки (УГСПЛ); щорічних доповідей Уповноваженого ВРУ з прав людини; моніторингу Кримської польової місії з прав людини, «Крим SOS»; Кримської правозахисної групи, Ініціативної групи з прав людини в Криму; соціологічних опитувань Київського міжнародного інституту соціології, Міжнародного центру перспективних досліджень та інших.

Ключові слова: реінтеграція, тимчасово окупована територія, АР Крим, забезпечення прав і свобод, громадяни України.